

УДК 599

**ДИНАМІКА АРЕАЛІВ ТА ЧИСЕЛЬНОСТІ
НАПІВВОДНИХ ХУТРОВИХ ЗВІРІВ В УКРАЇНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ**

Г. Панов

*Інститут зоології ім. Івана Шмальгаузена НАН України
вул. Хмельницького 15, Київ–30, 01030, Україна*

Розглянуто зміни ареалів і чисельності хутрових звірів водно–болотного комплексу в Україні в другій половині ХХ ст. Зафіксовано різке розширення ареалів і збільшення ресурсів бобра, ондатри і норки американської, збереження ареалу видри з одночасним збільшенням її чисельності, звуження до мінімуму області поширення і чисельності норки європейської і повне зникнення з фауни країни хохулі. Оцінено перспективи і форми господарського використання запасів бобра, ондатри і норки американської, охорони і відновлення чисельності видри, норки європейської та хохулі.

Ключові слова: напівводні звірі, динаміка популяцій, чисельність, Україна.

Мисливська фауна України в другій половині минулого століття зазнала суттєвих змін, що виявилися як у зміні меж ареалів її окремих видів, так і в характері динаміки їхньої чисельності. Цей процес виявився в прямій залежності від багатьох видів господарської діяльності людини, яка негативно позначилася на стані природних комплексів країни, унаслідок чого її рослинному та тваринному світу було завдано значної шкоди. Особливо відчутним це було для групи хутрових звірів водно–болотного комплексу на значних територіях осушувальних робіт і на ділянках Дніпра, перетворених у великі водосховища.

За час проведення головних меліоративних робіт на території України було осушено близько 3 млн. га перезвожених та заболочених площ [11], у цей же період водами шести дніпровських водосховищ було затоплено біля 700 тис. заплавних угідь Дніпра [13] та понад 300 тис. га плавневих ділянок.

Унаслідок перетворювальних робіт виявилися сильно трансформованими заплави багатьох малих річок і тисячі заплавних озер Дніпра, які раніше були високопродуктивними угіддями напівводних звірів.

На стан популяцій групи мисливських тварин, який ми розглядаємо, значно вплинули й інші види господарської діяльності людини: забруднення водойм відходами промислового і сільськогосподарського виробництва, розорювання сільськогосподарських угідь уздовж берегів до самої води, випасання великої рогатої худоби і вирубування деревно–чагарникової рослинності в прибережній

зоні водойм та ін. Суттєвої шкоди ресурсам навколоводних звірів завдало незаконне полювання на них.

Адаптація напівводних хутрових звірів до нових умов існування і стан їхніх популяцій у післяперетворювальний період виявилися на різних якісних рівнях. Одні з них порівняно легко пристосувалися до нових умов зміненого середовища, а саме: розширили ареал та збільшили чисельність, інші зберегли попередні межі ареалу, постійну чисельність або таку, що незначно коливалась протягом років, ще інші опинились на межі вимирання й увійшли до списку тварин Червоної книги України.

До групи напівводних хутрових звірів фауни України належить шість видів: бобер, ондатра, видра, норка європейська, норка американська, хохуля. Стан популяцій кожного з них наприкінці ХХ ст. мав такі особливості.

Бобер (*Castor fiber* L.). Аборигенний вид мисливської фауни України. В минулому поширений на всій території країни за винятком Криму і гірських районів Карпат. У XIII–XVIII ст. був одним із головних об'єктів хутрового промислу, що давав значний дохід у державну скарбницю. Внаслідок нерегламентованого полювання на початку ХХ ст. зберігся лише на території окремих районів у чотирьох областях лісової зони і в двох районах Лісостепу [10, 12, 21, 27, 39, 40].

Наприкінці 30–х років ХХ ст. ареал бобра в Україні звужився до трьох областей лісової зони, а загальна чисельність виду не перевищувала 100 особин [40]. Бобер на той період був у семи адміністративних районах Житомирської обл., чотирьох Київської і трьох районах Чернігівщини в басейнах рік Тетерів, Уж і на верхньому Дніпрі. Крім того, за усним повідомленням тодішнього голови Головного управління мисливського господарства України С. Болденкова, декілька поселень бобрів збереглося до 1941 р. в нижній течії р. Рось на території Черкащини.

Перші спроби відновлення чисельності бобра в Україні робили в 1929 та 1930 рр. Спочатку п'ять бобрів, спійманих на річках Ірша і Визня (притоки р. Тетерев) переселили на Печенізьке водосховище в Харківській обл., наступного року пару бобрів спіймали на р. Тетерів і поселили на заплаві озера Дніпра в заказник "Конча–Заспа" під Києвом. Результати інтродукції звірів в обох випадках виявилися невдалими.

Реакліматизація бобра на території України була продовжена через двадцять років. У 1950 р. в басейні р. Сож (Білорусія) були спіймані і перевезені в Україну 47 бобрів, із яких 26 випустили в Чорнобильському районі Київської області та 21 – Коростенському районі Житомирщини [36].

Реакліматизаційні роботи в Україні набули особливого розмаху на початку 70–х років. Головним поштовхом цьому послугувала потреба масового вилову бобрів із заплави Дніпра, яку на той час готували до затоплення водами Київського водосховища. З цього району протягом 1964–1966 рр. було переселено в інші області України 313 бобрів [8]. Штучне розселення цих тварин тривало також і в наступні два десятиліття, внаслідок чого понад 580 реакліматизантів з'явилися на водоймах більш ніж у 20 адміністративних районах п'яти областей Українського

Полісся, п'яти областей Лісостепу і в трьох областях степової зони. У переважній більшості випадків інтродукція бобрів дала позитивні результати.

Завдяки штучному і природному розселенню, ареал виду, а також його чисельність почали швидко збільшуватися. Наприклад, у 1953 р. запаси бобра оцінювали 200–250 особин [16]. На кінець 50–х років чисельність виду досягла 500 особин [31]. В 1962 р. подвоїлась [18, 25], а на кінець 60–х років тільки в лісовій зоні і Черкаській області перевищила три тисячі особин [8]. До середини 70–х років бобри мешкали на водоймах 81 адміністративного району 13 областей лісової, лісостепової і степової зон України, а їхня чисельність на цей час уже становила понад 4,3 тис. особин.

У 1999–2000 рр. Управління мисливського господарства України та Інститут зоології НАН України виконали сумісну роботу з інвентаризації бобрових поселень на території державних лісгосподарських об'єднань та окремих державних мисливських господарств України. Результати досліджень засвідчили, що сучасний ареал бобра охоплює 150 адміністративних районів 18 областей, а чисельність звірів наприкінці ХХ ст. перевищила 13,7 тис.

Оскільки обліком не були охоплені басейни деяких великих і середніх річок (Десна, Стир, Уборть, Уж, Тетерев, Сула, Ворскла), а також Київське і Кременчуцьке водосховища, які щільно заселені бобрами, то реальні ресурси бобра в Україні, на нашу думку, сьогодні перевищують 30 тис. особин.

Цей вид заселяє практично увесь басейн правобережної Прип'яті, басейни лівобережного Дніпра на території Чернігівської області та Десни, а також мілководні ділянки Київського, Канівського та Кременчуцького водосховищ, басейни рік Сула, Псьол та Ворскла в Полтавській обл. Поселення цих тварин є у верхній течії р. Південний Буг, у середній течії р. Сіверський Донець та ін. Південна колонія бобрів є в пригирловій частині Дніпра на території Херсонської обл.

Сьогодні бобрами заселено 80% адміністративних районів лісової зони, понад 29% районів Лісостепу і 18% – Степу. Можливість же подальшого розширення ареалу і збільшення чисельності бобра в Україні треба вважати досить обмеженими в лісовій та степовій зонах і перспективними у лісостеповій, де збереглися деякі водойми незаселені або слабозаселені цим видом тварин. До них належать басейн р. Південний Буг, що протікає по територіях Хмельницької, Вінницької та Кіровоградської областей. У лісостеповій зоні є причини очікувати і значного збільшення ресурсів виду завдяки ущільненню його населення в басейнах річок Псьол, Сула і Ворскла. Зважаючи на сучасну чисельність бобра, його широкий ареал і високу щільність заселення, особливо у лісовій зоні, є підстави для початку його інтенсивного використання, що доцільно з усіх поглядів – екологічного, економічного та природоохоронного.

Ондатра (*Ondatra zibetica* L.). Вид з'явився в фауні України внаслідок штучного розселення. Перша партія звірят, виловлених у Курганській області Росії, в кількості 120 особин була випущена 1944 р. в плавнях Дніпра на території Запорізької області [19]. В наступні два роки масштаб акліматизаційних робіт різко збільшився, внаслідок чого ондатрами були штучно заселені водойми Луганської, Запорізької, Київської, Миколаївської, Полтавської, Чернігівської та Херсонської

областей. На другому етапі акліматизаційних робіт виловлювання і переселення цього виду відбувалися шляхом експлуатації вже сформованих у цей час місцевих популяцій.

Головний період акліматизації ондатри в Україні припав на 1944–1953, і 1963–1969 рр. Найбільше звірят – 8 тис. – випущено в 1947–1953 рр. Уцілому за 25 післявоєнних років в Україні розселено близько 16 тис. акліматизантів ([7, 19], а також дані Укоопспілки і облспоживспілок УРСР). Вони були поселені в 16 районах шести областей лісової зони, у десяти районах трьох областей Лісостепу і в 27 районах степових областей. Із загальної кількості ондатр, розселених в Україні, найбільше (41,5%) розміщено на водоймах степової зони, 32% – у лісовій і 26,5% – лісостеповій зонах.

Природне розселення ондатри після її інтродукції в 16 областях України було дуже стрімким. За короткий період звірята освоїли не тільки ті області, де їх випускали, а й сусідні, куди їх не завозили, наприклад, Закарпатську, Львівську, Харківську і Тернопільську. На підставі даних заготівель шкірок ондатри можна зробити висновок, що вже 1959 р. ареал цього виду охоплював усі області країни, у тім числі північну частину Криму і райони гірських областей Карпат.

Розширення ареалу ондатри в Україні супроводжувалося збільшенням її чисельності, яка досягла піка в середині 60–х років. На той час ресурси виду досягали не менше 700–800 тис. особин, що підтверджує частково динаміка заготівель шкірок ондатри.

Експлуатацію звірят розпочали вже з 1946 р., через два роки після початку акліматизації. Всього за 44 роки промислу ондатри в Україні заготовлено понад 1300 тис. шкірок. У динаміці заготівель чітко виділяються дві фази: перша – зростання заготівель, який охопив період з 1946 по 1966 р., друга – їхнє зниження, що було наприкінці 60–х і триває досі.

Обсяг хутрової продукції ондатрового промислу в 1966 р. – році піка надходжень шкірок (160 тис. шт.), порівняно з 1948 р. збільшився в 46 разів, і в понад 130 разів він зменшився через 20 років. У 1985–1989 рр. ондатра, як об'єкт заготівель, фігурувала в п'яти-шести областях країни, у другій половині 90–х років – тільки у двох–трьох. У 2000 році заготовлено всього 166 шкірок звірят. Сьогодні офіційної заготівлі шкірок ондатри практично не ведуть, оскільки мисливцям вигідніше реалізувати хутровий товар приватним особам.

Однак не тільки це визначило зниження рівня заготівель шкірок цих тварин, головна причина полягає в загальному зменшенні чисельності звірів, що виникло внаслідок їхнього надмірного виловлювання. Оскільки цього процесу не контролювали належно ні господарські, ні природоохоронні державні організації, ні власники колективних мисливських угідь. Незважаючи на низьку чисельність², ондатра зберегла перспективу на відновлення колишнього статусу об'єкта масових заготівель. Це підтверджено тим, що в головних районах мешкання виду (пригирлові плавні Дунаю, Дністра і Дніпра, мілководні зони водосховищ дніпровського каскаду та ін.) сьогодні практично не змінилися сприятливі

² За даними Держкомстату України ресурси (загальна чисельність) ондатри в 2000 р. в Україні становила близько 150 тис. особин [15].

екологічні умови для існування тварин, тому різке збільшення ресурсів ондатри тут залежить тільки від ефективної охорони угідь та організації планової експлуатації запасів виду.

Видра (*Lutra lutra* L.). Аборигенний вид фауни України. Його ареал за останні 50 років не зазнав суттєвих змін і охоплює практично всю територію України, однак його південна межа чітко не окреслена. В. І. Абеленцев [2] зазначив що видри нема в Криму. Після спорудження Північнокримського каналу ми не виключаємо можливість проникнення її в північні та східні райони Кримського півострова, як у минулому це зробила ондатра. До 1967 р. видра була об'єктом ліцензійного полювання.

Динаміка чисельності цього виду за даними Головного управління мисливського господарства України неухильно збільшувалася з 1966 по 1972 рр. (на 72%), потім дещо зменшилася (на 29.3%) з 1973 р. до початку 80-х років і знову зросла в останньому десятилітті ХХ ст. У 2000 р. чисельність видри досягла 8,7 тис. особин [15]. Порівняно з 1966 р., коли в Україні налічувалося понад 2,5 тис. видр, її чисельність збільшилася в 3,4 рази. За останні чотири роки минулого століття приріст її поголів'я становив понад 70%.

Зазначимо, що збільшення чисельності видри протягом останнього десятиліття простежується як у цілому по всій Україні, так і у всіх її природних зонах. Це підтверджено не тільки даними мисливських організацій, держкомстату України і результатами наших власних досліджень, а й на основі анкетними опитуваннями в 1999–2000 рр. із 98 районів десяти областей України. З'ясовано що в 67,4% районів стабільний стан чисельності видри, в 20,4% збільшилися ресурси виду і лише в 12,2% випадків респонденти фіксували зменшення чисельності звірів. В останньому випадку йшлося про тварин, які мешкають у верхів'ях невеликих річок та струмків, на яких вони перебувають, як звичайно, тільки в літній період.

Сучасні ресурси видри на території України розподілені нерівномірно. За даними Управління мисливського господарства України в 1997 р. понад 50% звірів було зосереджено на водоймах лісостепової зони, понад 38 – у районах Українського Полісся, 4,7% тварин мешкало на водоймах Степу і 6,9% – у гірських областях країни. Протягом останніх 35 років ці показники помітно змінилися, оскільки в середині 60-х років запаси видри в Україні найбільшими (близько 50%) були в лісовій зоні, в лісостепових областях вони становили близько 30%, у гірських не перевищували 12%, а найменшими (8–10%) були в степовій зоні [2].

Незважаючи на те, що стан популяції видри в Україні упродовж більшої частини післявоєнного періоду не викликав серйозного непокоєння, вид спочатку був виведений із об'єктів спортивного полювання, а пізніше занесений до Червоної книги України. Ми вважаємо це передчасним заходом.

Норка європейська (*Mustela lutreola* L.). Аборигенний вид фауни України. В середині ХХ ст. вона була поширена на всій території України, крім Криму [2, 31]. У 70–80-х роках ареал європейської норки різко звузився до небагатьох ізольованих одна від одної окремих ділянок. Під час польових досліджень у період з 1986 по 1988 рр. ми отримали дані про місця збереження і недавнього мешкання європейської норки в деяких районах Українського Полісся і Закарпатської області.

Лісова зона. Волинська область, Любешівський район. За усним повідомленням лісника Любешівського лісництва Р. Юхтиковича (1989) норка трапляється на р. Прип'ять у районі с. Сваловичі, причому звірята бурого і чорного окрасу. Останнє зауваження дає підставу для припущення, що в цьому районі мешкали європейська й американська норка. Американська на той період активно розселялася в басейні р. Прип'ять.

Західне Полісся. Рівненська область. Зарічненський район, оз. Нобель і р. Прип'ять. За усним повідомленням місцевого мисливця (хут. Млинок), норка європейська збереглася на оз. Нобель, однак раніше її там було значно більше. Костопільський район, ДМГ Клеванське, Деражненське лісництво. Свіжі сліди європейської норки ми виявили на двох ділянках меліоративного магістрального каналу, щільно заселеного бобрами. За усним повідомленням директора державного мисливського господарства В. Шостака цей вид регулярно трапляється в урочищі Соломка на старих торф'яних кар'єрах, а також на р. Горинь, де чисельність цих звірів порівняно висока.

Центральне Полісся. Житомирська область. Коростенський район, ДМГ "Ушомир". За усним повідомленням егеря А. Самчука, норку бачили навесні 1984 р. в гирлі р. Нереч, яка впадає в р. Уж. Київська область. Поліський район. За усним повідомленням лісничого Яковецького лісництва Поліського лісгоспзагу, у 1978 р. на р. Ілья (ліва притока р. Уж) лісник І. Адаменко спіймав норку європейську. Після цього нових фактів лову або виявлення цих тварин у районі не зафіксовано. Сумська область. Середина–Будський район. За усним повідомленням місцевих мисливців (1987), європейська норка трапляється в заплаві р. Десна і на деяких її лівих притоках. Чернігівська область. Новгород–Сіверський район, Вороб'ївське лісництво. Сліди європейської норки ми відмітили на березі р. Рома, яка впадає в Десну. За усним повідомленням головного лісничого Новгород–Сіверського лісгоспзагу О. Крома, ці звірята трапляються на р. Десна (1987).

Закарпатська область. Усть–Чернянський район. Свіжі сліди європейської норки в лютому 1989 р. ми зафіксували на 15 км ділянці р. Мокрянка (права притока р. Тереса) вище с. Руська Мокра. За усним повідомленням заступника директора Усть–Чернянського лісокомбінату Н. Менжула, європейська норка трапляється на деяких притоках р. Мокрянка (р. Яновець), а також на іншій притоці Тереси – р. Брустуриянка і її притоці р. Яблунець. На його думку, цей вид міг також зберегтися у верхній течії р. Біла Тиса в Рахівському районі, де вона мешкала в 70–х роках. За даними Н. Менжула, щільність населення норки в басейні верхньої течії р. Тереса становила одну особину на 3 км берегової смуги.

Степова зона. Херсонська область, мисливське господарство "Кринки". За усним повідомленням одного із егерів цього господарства, європейську норку бачили в пригірловій частині р. Дніпра останнього разу на початку 70–х років. Зберегтися норці в цьому районі надзвичайно важко, оскільки він упродовж тривалого періоду був одним із головних районів промислового лову ондатри. Під час промислу в капкан неминуче потрапляли і норки.

Наприкінці 70–х і на початку 80–х років норка європейська, як уважають деякі автори, збереглася на заході України у Львівській області на р. Зубра, на

притоках річок Стрий і Опор, на півночі країни – у басейні правобережної Прип'яті, на сході – у Харківській області в басейні Сіверського Донця, а в південних районах – у гирлі Дніпра і Південного Бугу, в плавнях Дністра і Дунаю [34].

Наведені вище відомості можна доповнити даними аналізу відповідей із 116 анкет, отриманих нами від мисливствознавців і єгерів зі 106 районів десяти областей України в період обліку бобрів у 1999–2000 рр. Вони свідчать про те, що європейська норка збереглася, очевидно, у Волинській і Вінницькій областях. У Волинській мешкання норки зазначають р. Кормин у Ківерцівському районі, у Вінницькій області згадують два осередки збереження цього виду: на північному заході області в Хмельницькому районі і на південному сході в Бершадському і Тростянецькому районах на річках Дахно і Берладинка (праві притоки Південного Бугу).

Вивчити динаміку чисельності європейської норки в Україні в другій половині ХХ ст. навіть наближено неможливо, оскільки облік цих звірят практично ніколи і ніхто не проводив. Не допомогли й відомості, які з'явилися в 80–х роках у зведеннях Головного управління мисливського господарства України стосовно європейської норки, оскільки на цей час у фауні країни вже утвердився новий вид – норка американська, яку разом з аборигенним видом об'єднали в одну облікову групу – "норка вільна". Виділити з неї норку європейську на той час можна було тільки в тих областях, де її ареал ще не збігався з ареалом американської. До таких областей належали Львівська, Закарпатська, Івано–Франківська, Чернівецька й Одеська, у яких налічвалося 1984 р. вісім норок, 1985 – 14, 1987 – 8, 1988 – 6, і 1989 – 32 норки. За усним повідомленням мисливствознавця Усть–Черненського лісокомбінату (Закарпатська обл.), в Усть–Чернянському районі 1985 р. обліковано 27 норок, у 1988 – 20.

За деякими літературними даними, чисельність європейської норки була надзвичайно низькою в західних областях ще в 50–ті роки ХХ ст. [17, 31, 33]. Це частково підтверджують дані заготівель її шкірок. Хоча вони траплялися в заготівлях хутра 17 областей до кінця 50–х років. Кількість шкірок всюди була мінімальною. Наприклад, у Закарпатській області з 1946 по 1949 рр. прийнято всього дві шкірки [17], а на території західних областей України на початку 50–х років заготовляли за рік від 0 до 18 шкірок [33]. Найбільше їх надходило в перші два післявоєнні десятиліття в заготконтори Волинської (до 243 шт.), Сумської (до 82 шт.), Чернігівської (до 47 шт.), Одеської (до 37 шт.), Херсонської (до 55 шт.) і Луганської (до 47 шт.) областей [2].

У 60–х роках європейська норка траплялася в заготівлях ще менше. Наприклад, за даними Чернігівської облспоживспілки, в області з 1966 по 1970 рр. було прийнято 37 шкірок, у Сумській області 1965 р. – всього 2. На водоймах північних районів Житомирської області (Олевський, Овруцький) норка наприкінці 60–х років траплялася зрідка. Останній випадок здачі шкірок цього виду в області датовано 1971 роком. У цей період загальні ресурси норки європейської в Україні оцінювали у 4–5 тис. особин [2]. На нашу думку, ця цифра була дещо перебільшена. Сучасна чисельність виду в країні не перевищує 200–250 особин.

Збереження, і тим більше відновлення, чисельності норки європейської на території України сьогодні ми вважаємо дуже проблематичним. Це пояснюється

тим, що, по-перше, триває процес її природного зменшення навіть у тих районах, межі яких іще не доходять і не сполучаються з околицями ареалу норки американської, по-друге, нечисленні осередки збереження європейської норки в басейні правобережної Прип'яті опинилися всередині ареалу американської норки і тому звірки європейського виду в них приречені на повне зникнення, оскільки процес витіснення акліматизантом аборигенної норки із районів її мешкання завершується протягом семи–десяти років після першого контакту між цими видами [30]. Така ж доля очікує норку європейську, що збереглася в верхній течії Десни і Південного Бугу, а також на території Львівської області, яку охоплюють притоки верхньої течії рік Стир, Горинь, Случ, Тетерів і басейни яких сьогодні активно заселяє американська норка. Отже, тривалість збереження європейського виду у цих місцях не перевищує 10–15 років.

У ліпшому становищі карпатська популяція європейської норки, ізольована від південних кордонів ареалу норки американської басейном р. Дністер, та південні популяції виду – дунайська та дністерська.

Питання про реанімацію європейської норки на території України нереальне з появою в фауні країни її сильнішого конкурента. Можна було б говорити про можливість штучного розселення європейської норки в басейні Сіверського Дінця, проте, по-перше, в верхній течії цієї ріки припускають існування осередку норки американської, по-друге, ця річка з'єднана з Дніпродзержинським водосховищем каналом Дніпро–Донбас, який є екологічним коридором для мігрантів, що освоюють каскад дніпровських водосховищ.

Норка американська (*Mustela vison* Brisson). Норка американська – єдиний новий вид фауни України, який увійшов до її складу без допомоги людини. Перша поява звірят на території України зафіксовано в 60–х роках ХХ ст. на притоках р. Сож і в заплаві верхнього Дніпра на території Чернігівської області, а у 80–х на Київському та Кременчуцькому водосховищах.

Київське водосховище було заселене мігрантами з Білорусії, де в її центральній та південно–східній частині в 1953/54 і 1957/58 рр. штучно розселено близько 900 звірят [30]. Протягом тридцяти післяакліматизаційних років цей вид заселив практично всю територію країни, включаючи басейни Прип'яті та Сожа, звідки мігранти по Дніпру і Прип'яті досягли Київського водосховища.

З Київського водосховища американська норка почала освоювати басейни річок Уж, Тетерів і Десна. Річка Тетерів частково могла бути заселена звірятами, які повтікали зі звіроферм, це підтверджують повідомлення місцевих мисливців з Житомирської області, здобиччю яких іноді були кольорові норки. Очевидно, завдяки тим же клітковим норкам, які втекли на волю, почала формуватися популяція цього виду на Кременчуцькому водосховищі і в басейнах річок, що впадають у нього. Можливий також притік мігрантів до цієї водойми із сусіднього Канівського водосховища. Ще один район самоакліматизації норки американської, які втекли з кліток, утворився в 50–х роках на північному сході Донецької області на р. Сіверський Дінець. Про це свідчать дані анкетного опитування.

Ареал американської норки на території України постійно розширюється. За даними Управління мисливського господарства, цей вид траплявся в 1995 р. у

восьми областях України, в 1996 — у десяти, а в 1997–2000 рр. у різних районах 12 областей. Із їхнього числа на сьогодні американська норка мешкає в п'яти областях Українського Полісся. Детальнішу характеристику сучасного поширення американської норки в цих областях наведено нижче на підставі даних анкетного опитування мисливствознавців і єгерів в 1999–2000 рр. в десяти областях України.

У Волинській області цей вид регулярно трапляється на р. Прип'ять. З великою часткою вірогідності можна припустити, що із цієї річки звірята могли проникнути в басейн р. Стохід – головну притоку р. Прип'ять у цій області. В сусідній Рівненщині норка американська освоїла басейн нижньої і середньої течії р. Горинь. Анкетні відомості свідчать про те, що вид поширився по всьому басейні правої притоки Горині – р. Случ. І, якщо звірята з'явилися на цих водоймах, то вони не могли не проникнути в басейн іншої великої річки області – р. Стир.

На Житомирщині американська норка, як зазначено вище, звичайна в басейні р. Случ, що протікає по території Новоград–Волинського, Червоноармійського та Баранівського районів. Тут нею заселені не тільки головна ріка, й її притоки – Дорогань, Видолуг, Смолка та ін. Звірята з'явилися на них на початку 90-х років. У північно–західній частині області норка заселила більшу частину басейну р. Уборть з її притоками: Перга, Болотниця, Жолобниця і Плотниця, де звірят виявлено в 1986 р. У Київській області американська норка зустрічається сьогодні в Поліському, колишньому Чорнобильському, а також Іванківському, Вишгородському, Бориспільському і Обухівському районах, на Київському водосховищі, в басейні нижньої течії Десни, в нижній течії р. Уж і Тетерів. Нею заселені всі типи водойм на території 30-тикілометрової зони Чорнобильської АЕС.

На Чернігівщині норка американська вперше з'явилася в 60-ті роки, після інтродукції в Білорусії: спочатку заплаву Сожі і Дніпра, а згодом (70-х роках) – басейн р. Немильна (ліва притока Сожі). У 80–90-х роках в області почала формуватися деснянська популяція цього виду і за 15 років вона заселила нижню половину р. Десна на відстані 200 км, від гирла майже до Чернігова. Вірогідно, що на цьому відрізку звірята зайняли переважну частину приток головної ріки, в тому числі й р. Остер. Оскільки нема анкетних даних про мешкання норки американської в інших придеснянських районах, розташованих вище по течії м. Чернігова, то можна вважати, що на кінець ХХ ст. верхньою межею поширення цього виду в басейні Десни був Чернігівський район.

У лісостеповій зоні, як видно з анкетних повідомлень, американська норка трапляється в двох районах Хмельницької області – Полонському і Шепетівському на ріках Дружня (ліва притока р. Случ) і Цвітоха (права притока Горині).

Освоєння норкою американською нових територій супроводжується збільшенням її чисельності. Якщо в 1995 р. її визначали в розмірі 2,5 тис. особин, то 2000 р. запаси виду перевищили 3,4 тис. [15]. На нашу думку, сьогодні вони значно вищі. З огляду широкепоширення норки американської в Україні і тривалий період акліматизації, її сучасні ресурси можна оцінити в межах 8–10 тис. особин. У Білорусії за 30 років з часу акліматизації чисельність цього виду перевищила 55 тис. особин [30]. У наш час норка американська є об'єктом промислу в деяких

північних районах України, і в майбутньому може стати одним із масових хутрових видів не тільки спортивного, а й промислового полювання.

Хохуля (*Desmana moschata* L.). Хохуля – аборигенний вид ссавців України. На початку ХХ ст. зберігся тільки в басейні р. Сіверський Донець [4, 5, 23, 35]. До середини 30–х років ареал хохулі був обмежений Артемівським, Куп'янським, Старобільським, Ізюмським та Луганським округами [38]. На початку 50–х років ХХ ст. хохуля мешкала на ділянці Сіверського Дінця між гирлами річок Жеребець і Красна, а також у нижній течії названих приток [9]. У другій половині 50–х років ареал хохулі обмежувався окремими районами Харківської, Донецької і Луганської областей, де цей вид у невеликій кількості траплявся в басейнах приток Сіверського Дінця – річок Жеребець, Борова, Лугань [1]. На початку 60–х років хохуля збереглася головно на території Кременського заказника Луганської області, за його межами поодинокі особини фіксовані в басейнах річок Жеребець, Борова і Лугань [32]. В 1967 р. хохуля мешкала в Луганській області на території Кременського лісгоспагу на заплавах озер Сіверського Дінця [28]. Під час обстеження В. Абеленцевим у 1966–1967 рр. 120 заплавах озер і 10 приток Сіверського Дінця хохуля була виявлена лише на незначній частині озер на ділянці річки між с. Дробишево Краснолиманського району Донецької області і гирлом річки Деркул, а також на лівих притоках Сіверського Дінця – річках Борова, Жеребець і Красна Луганської області [1].

Ареал хохулі звужувався і в наступні роки. В 1970 р. група провідних спеціалістів з вивчення хохулі на чолі з проф. Барабаш–Никифоровим ретельно обстежила заплавні озера р. Сіверський Донець і деякі її притоки. На підставі результатів виконаної роботи автори [6] зробили висновок, що останній осередок мешкання хохулі в Україні майже припинив своє існування. Вони були близькі до істини, оскільки до кінця 70–х років повідомлень про випадки зустрічі хохулі в басейні Сіверського Донця не надходило. Тому зовсім несподіваними виявилися усні повідомлення одного із наукових співробітників Кондрашівського філіалу Луганського заповідника про те, що навесні 1979 р. хохулю виявили в рибацькій сітці на одному із заплавах озер Сіверського. Донця.

До кінця 20–х років ХХ ст. в Україні не робили ніяких спроб кількісно оцінити запаси хохулі в басейні Сіверського Дінця. Вперше таку роботу проведено в 1928–1929 рр. на ділянці обмеженій гирлами рік Жеребець і Борова, де організовано хохулеве господарство "Кремінне". Тут у 1928 р. на заплавах озер головної ріки виявлено 139 заселених нір звірят, під час повторного обліку в 1929 р. їхня кількість збільшилася до 159 шт. [14]. У 1934 р. на Сіверському Дінці був проведений черговий облік хохулевих нір на ділянці протяжністю 40 км, де на заплавах водоймах зафіксовано близько 250 заселених нір. Загальну чисельність хохулі оцінено в 3 тис. особин [38].

У 1954 р. угіддя заказника були передані Ворошиловградській (нині Луганській) облраді УТМР, яка організувала в цьому районі спортивне мисливське господарство. Це і визначило наступну долю останніх хохуль. У 1961 р. на території господарства залишилося не більше 200 звірят і приблизно 600–650 особин у басейнах приток Сіверського Дінця [1]. Протягом двох наступних років

багато заплавлених озер річки, раніше заселених хохулю, опустіли, а загальна чисельність виду зменшилася приблизно до 700 особин [3].

На кінець 60-х років припало катастрофічне погіршення стану донецької популяції цього виду, про що свідчать результати її дослідження І. Барабаш–Никифоровим, про що згадано вище. З огляду на загрозу повного зникнення хохулі із фауни України і з метою збереження виду в 1968 році організовано Луганський заповідник. На жаль, це вже виявилось запізнлим заходом – хохулі в межах утвореного заповідника майже вже не залишилося. Тому цей вид серед перших поповнив список тварин Червоної книги України.

Припинення полювання на хохулю в 1927 р. і посилення її охорони були не єдиним заходом для спасіння її як виду від повного зникнення. До кінця Другої світової війни в Україні робили неодноразові спроби штучного розселення звірят в місцях їхнього недавнього мешкання. Реакліматизаційний період охопив 1929–1940 рр. За цей час 14 разів випускали звірят в окремих районах Київської, Харківської, Запорізької, Дніпропетровської і Донецької областей, де в заплаві Дніпра, на деяких його притоках, на торф'яних розробках, на заплавлених озерах рік Самара і Сіверський Донець випустили 366 хохуль [24]. Інтерес до інтродукції звірків виявився надзвичайно запізнлим. Перша спроба з'ясувати долю інтродуцентів зроблена 1946 р. Цей облік засвідчив, що хохуля зникла з усіх районів її розселення [19].

Момент загасання осередку мешкання аборигенної хохулі в басейні Сіверського Дінця майже збігся в часі з появою перших хохуль на р. Сейм у Путивльському районі Сумської області. Звірята почали освоювати цю річку на початку 70-х років. Вони проникли сюди із сусіднього Глушківського району Курської області Росії, куди були завезені на реакліматизацію в 1961 р. [29]. Через десять років, заселивши 90 км відрізок берегової лінії р. Сейм, хохуля досягла селища Тьоткіно, що межує з кордоном України. В 1975 році поселення мігрантів виявлені в штучній водоймі на околиці с. Волинцево, на стариці р. Сейм за 1 км від названого села та на заплавному озері цієї річки біля с. Козловка [29].

У червні 1976 р. ми обстежили ділянку р. Сейм між селищем Тьоткіно і с. Зиново. У всіх місцях мешкання хохулі, які рік тому були досліджені В. Н. Сердюком, ми не виявили ніяких ознак присутності цих звірят. Водночас усні повідомлення місцевих жителів, рибалок та мисливців про випадки зустрічей, відстрілу чи лову хохулі в риболовні знаряддя, отримані нами в роки експедиційних виїздів (1976, 1978, 1988), свідчать про існування в цьому районі окремих поселень виду. Наприклад, у 1974 р. зафіксовано перший випадок загибелі хохулі в ятері на оз. Верб'є за 0,5 км від с. Бояри–Лежаче. Того ж року в затоці р. Сейм поблизу згаданого села в риболовній сітці загинула друга хохуля. В червні 1976 р. одна хохуля була забита на меліоративній каналі, сполученій з р. Чорна (ліва притока р. Сейм), на якій, за усними повідомленнями рибалок, хохуля трапляється часто. Того ж року одне звіря задихнулося в ятері на оз. Лазорівщина, іще одне – на оз. Майорське. В 1977 р. знову на оз. Лазорівщина в риболовних снастях захлинулося іще дві хохулі, те саме повторилося на тій же водоймі у 1980 р.

Нарешті, за усним повідомленням жителя з с. Бабина Іванівка Н. Листратенко, навесні 1978 р. на час піка повені він бачив хохулю на затопленому

водою городі. Цей рибалка також зазначив про випадки зустрічей звірят на р. Чорна.

За результатами опитування й аналізу району вилову хохулі можна зробити висновок, що наприкінці 70-х років первинний ареал хохулі на р. Сейм був обмежений ділянкою цієї ріки, між селищем Тьоткіно і с. Волинцеве. Сучасне поширення хохулі в басейні р. Сейм, безсумнівно, перевищує ареал виду 70-х років. Якщо прийняти до уваги той факт, що хохуля в Курській області протягом десяти років після випуску заселила р. Сейм на ділянці довжиною 90 км, то за 26 років, що минули з моменту її появи на території України, вона могла в процесі природного розселення подолати 200 км русла цієї річки і досягти р. Десни. Тому нам здається безпідставним анкетне повідомлення мисливствознавця Борзнянського району Чернігівської області з посиланням на усні заяви місцевих мисливців і рибалок про виявлення хохулі на р. Десна.

Щодо можливості збереження, розширення ареалу і збільшення чисельності хохулі в Україні треба зазначити, що серйозна невдача з реакліматизації хохулі в країні в довоєнний період зовсім не означають безперспективності подальшого продовження робіт зі штучного розселення цього виду на водоймах України. Неодноразово цю тему розглядали на наукових і виробничих нарадах і обговорювали в статтях [1, 3, 6, 22, 26]. На нашу думку, найперспективнішим регіоном для реакліматизації хохулі в Україні є її північно-східна частина, яка охоплює Чернігівську, Сумську і Полтавську області з добре розгалуженою мережею рік басейнів Десни, Псла, Сули та Ворскли.

1. *Абеленцев В. И.* Выхухоль и её охрана на Украине // Охрана выхухоли и воспроизводство её запасов: Материалы совещания. Воронеж, 1967. С. 20–22.
2. *Абеленцев В. И.* Куніцеві. К.: Наук. думка, 1968. 280 с. (Фауна України. Т. 1: Ссавці, Вип. 3).
3. *Абеленцев В. И.* Состояние популяции выхухоли и задачи охраны её на Украине // Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины. К.: Наук. думка, 1969. Вып. 10. С. 147.
4. *Аверин В. Г.* Краткий обзор вредных и полезных млекопитающих Харьковской губернии // Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними. 1915. № 6. С. 1–22.
5. *Аверин В. Г.* Сучасне поширення хохулі (*Myogale moschata*) на Україні // Охорона пам'яток природи на Україні. Харків, 1927. № 1. С. 27–28.
6. *Барабаш–Никифоров И. И., Шапошников Л., Дьяков Ю.* Сохранить выхухоль на Украине // Охота и охотничье хозяйство, 1971. № 6. С. 13–14.
7. *Берестенников Д. С., Гизенко А. И., Самош В. М.* Ондатра. К.: Наук. думка, 1969. 90 с.
8. *Болденков С. В.* Современное состояние бобровых поселений в УССР, перспективы их роста и реальные возможности использования в текущей пятилетке // Тр. Воронеж. гос. заповедника. Воронеж: Центральночерноземное кн. изд-во, 1969. Вып. 16. С. 148–150.
9. *Бородин Л. П.* Русская выхухоль. Саранск: Мордовск. кн. изд-во, 1963. 303 с.

10. *Гавриленко Н.* Опыт систематического каталога зверей Полтавщины. Полтава: Изд-во Полтав. союза охотников, 1928. 17 с.
11. *Гаркуша Н. А.* Развитие мелиорации в Украинской ССР // Мелиорация на Украине / Под ред. Н. А. Гаркуши. Киев: Урожай, 1985. С. 7–19.
12. *Данилович А.* О бобрах (*Castor fiber* L.) в Киевской и Черниговской губерниях // Русский гидробиол. журн. 1923. Том 2, №11–12. С. 247.
13. *Зеров К. К.* Формирование растительности и зарастание водохранилищ днепровского каскада. К.: Наук. думка, 1976. 144 с.
14. *Карабаи О. Д.* Робота в хохульовому господарстві // Укр. мисливець та рибалка. 1930. №4. С. 11–13.
15. *Квашук Л. П., Василенко Т. А.* Охотничье хозяйство Украины // Охотник. 2001. С. 6–7.
16. *Кириллов Ю. Н.* Распространение речного бобра в Украинской ССР // Труды ВНИО. 1953. Вып. 13. С. 75–80.
17. *Колышев И. И.* Промысловые звери Закарпатья // Научн. зап. Ужгород. гос. ун-та. 1955. Т. 11. С. 5–36.
18. *Крайнев В. И.* Охотничьи животные Украины, пути их охраны и рационального использования: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. К., 1971. 41 с.
19. *Лавров Н. П.* Акклиматизация и реакклиматизация пушных зверей в СССР. М.: Заготиздат, 1946. С. 9–21.
20. *Лавров Н. П.* Акклиматизация ондатры в СССР. Мо.: Изд-во Центросоюза, 1957. 231 с.
21. *Лебедев С.* Вести из Киева // Укр. охотник и рыбовод. Харьков, 1925. № 9. С. 45–46.
22. *Макаров В. В.* Выхухоль в Хопёрском заповеднике и перспективы её хозяйственного использования // Тр. Воронеж. гос. заповедника. 1960. Вып. 11. С. 79–84.
23. *Мигулин А. А.* Млекопитающие Харьковской губернии. Харьков, 1917. 25 с.
24. *Павлов М. П., Корсакова И. Б.* Выхухоль (*Desmana moschata* L.) / Под ред. И. Д. Кириса. Акклиматизация охотничье–промысловых зверей и птиц в СССР. Киров: Волго–Вяткое кн. изд-во (Кировское отд-е), 1973. Ч. 1. С. 9–47.
25. *Пархоменко В. В.* Бобры // Охотник и рыбовод Украины. 1967. Кн. 2. С. 140–144.
26. *Писарева М. Е.* К вопросу реакклиматизации выхухоли в системе среднего течения Днепра // Охрана выхухоли и воспроизводство её запасов: Материалы совещания. Воронеж, 1967. С. 105–108.
27. *Прожига Ю.* Звіт про поїздку на колонію бобрів біля оз. Світличного // Укр. мисливець та рибалка. 1928. № 9. С. 33–36.
28. *Сахно И. И.* Состояние популяции выхухоли в Луганской области // Охрана выхухоли и воспроизводство её запасов: Материалы совещания. Воронеж, 1967. С. 23–24.
29. *Сердюк В. Н.* Новые данные о распространении выхухоли на Украине // Вестн. зоологии. 1978. Т. 10. №2. С. 79–80.
30. *Сидорович В. Е.* Норки, выдра, ласка и другие куны. Минск: Ураджай, 1995. 191 с.
31. *Сокур І. Т.* Ссавці фауни України та їх господарське значення. К.: Рад. школа, 1960. 212 с.
32. *Сокур І. Т.* Історичні зміни та використання фауни ссавців України. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 84 с.
33. *Татаринов К. А.* Звірі західних областей України. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. 188 с.
34. *Туманов И., Зверев Е.* Европейская норка: ареал и запасы в СССР // Охота и охотничье хозяйство. М. 1984. № 11. С. 24–25.
35. *Фадеев Н. Н.* Отчёт о работе Донецкой научной экспедиции в 1927, 1930. 1930.

36. Фомичева Н. И. О бобрах в Гомельской области // Охрана природы. 1952. Вып. 15. С. 23-25
37. Шарлемань Н. В. Спроба поновити в заказникові "Конча-Заспа" бобра // Укр. мисливець та рибалка. 1932. № 5-6. С. 7-8.
38. Шарлемань Н. В. Выхухоль (*Desmana moschata* L.) в УРСР // Зб. праць Зоол. музею АН УРСР. Київ, 1936. № 17. С. 39-52.
39. Шарлемань Н. В. Хутрові звірі та дичина УРСР // Біологію в маси. 1937. № 1. С. 13-15.
40. Шарлемань Н. В. Бобр на Україні // Природа. 1949. №3. С. 73-75.

**DYNAMICS OF RANGES AND OF ABUNDANCES
OF SEMI-WATER FUR-BEARING MAMMALS
IN UKRAINE DURING SECOND PART OF THE 20TH CENTURY**

G. Panov

*Ivan Schmalhausen Institute of zoology,
15 Bohdan Khmelnytsky str., Kyiv, 01030, Ukraine*

The changes of ranges and of abundances of fur-bearing occurring the water-marsh habitats in Ukraine are analyzed. Sharp widening of areas and increasing of number of the beavers, muskrats and American mink, stability of ranges and growing of abundance of the otters, large reduction of the range and number of the European mink, and complete disappearance of the desman were recorded. Rehabilitation of the last species was started in the beginning of 70-ies in the Seim basin. Perspectives and forms of the economic employment of the beaver, muskrat and American mink populations, as well as problems of protection and restoration of the abundance of otter, European mink and Russian desman are analyzed and estimated.

Key words: semi-water mammals, population dynamics, abundance, Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 29.08.2002
Прийнята до друку 09.09.2002